

ПАРУБОЧИЙ ВІК Т. Г. ШЕВЧЕНКА ДО ВИКУПУ З КРЕПАЦТВА.

(1829—1838).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

Написав **О. Я. Коніський.**

—♦—
Даеш Ти, Господи Єдиний,
Сади панам у Твоім раю,
Даеш високі палати,
Пани-ж несатії, пузаті —
На рай твій, Господи! плюють...

Шевченко.

(Кобзар, 1876. Т. 2. ст. 151).

Парубочий вік Шевченка, — геть більш як його вік дитинний, убогий на певний матеріал життєписний. Хоч і як пильнував я розжити ся на такий матеріал, але не поталанило мені роздобути чого небудь більш-менш важного. Таким чином про період парубочого віку Шевченка, доки останнього викуплено з крєпацтва, тільки по старому, вже відомому матеріалу, вести му я річ. Властиво я тільки критично, поглядом об'єктивним роздивлю ся той матеріал.

Матеріал сей, кажу я, занадто убогий: автобіографічний лист Шевченка до Оболонського; споминки Сошенка, переказані з його уст д. Чалим в книзі „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“ та автобіографічне оповідання Тарасове „Художник“, надруковане в 5—8 чч. „Зорі“ сего року в моєму перекладі. Отсе і увесь головний матеріал; та ще деякі дрібненькі звістки, пороскидувані за 33 рр. по різних українських і російських часописах. От і все! Вельми на омаль. На превеликий жаль і з сего матеріалу убогого — не все можна приймати яко матеріал певний. Звістки д. Чалого записані, як кажуть, „по старій памяті“. Сошенко пе-

реказав їх тоді, коли сам він був вже людиною доволі пристаркованою, коли пам'ять його вже підтопталася. Те, що чув Сошенко з уст самого Шевченка про його вік парубочий до викупу з крпацтва — він чув, — се певна річ, — в другій половині рр. 30, а Чалому він розповів про те літ через тридцять. Не буде нічого дивного, що за такий довгий час — дещо Сошенкова пам'ять погубила, дещо, зовсім не хотя, переіначила, або не так освітила. Окрім того в книзі д. Чалого не можна не додати інде чимало суб'єктивізму, інде польонофобство і брак погляду безсторонного.

Того часу, як д. Чалий komponував свою життєпись Шевченка, оповідання „Художник“ — не було ще надруковане; тим то, гадаю я, він і не покористував ся з його і нічого з „Художника“ не завів до свого „Своду“. А тим часом „Художник“ дає біографови чимало матеріялу життєписного.

„Художника“ Шевченко написав р. 1856, значить — на заслання, в Новопетровському. Хоч би Шевченко й не назвав свого оповідання автобіографічним, так і тоді, перечитавши його, не можна не вгадати зразу, про кого йде річ і хто такий отой художник — головний герой оповідання. Правда — автор деінде переіначив обставини, а про те власні назви діячів — він лишив без переміни: перед нами наймення живих людей кінця 30 і початку 40 років: Брюлов, Венеціянов, Вельгорський, Губер, Жуковський, Йоахим, Михайлов, Тарновський, Штеренберг. От через се, та ще коли ми зауважимо, що в „Художнику“ декотрі епізоди списані так само як і в „Записках“ Шевченка, то сміливо матеріял в „Художника“ можна брати яко життєписний і, часом, більш відповідний дійстности ніж той, що інде переказує книга д. Чалого з уст Сошенка.

Оповідання „Художник“ Шевченко розказує спершу від себе, ніби він був свідком тих подій, лишень друга половина розказана листами головного героя, писаними ніби до автора оповідання. Але се тільки маска, маска доволі прозориста, викликана тими недлюдськими обставинами, за якими перебував Шевченко на заслання навіть і тоді ще, коли писав „Художника“. Відаємо, що по конфірмації царя Миколи йому заборонено було писати; начальство пильно доглядало, щоб у його не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Перегодом, мабуть вже по смерті Миколи, дозволено було Шевченкови писати під доглядом офіцерів; одначе, можна без помилки гадати, що писати дозволено тільки по московськи. До такої гадки я прихожу — раз з того, що, починаючи з року 1851, поет, за увесь час свого перебування в Новопетровському, куди його привезено під кінець жовтня р. 1850, нічого не написав по українськи, аж доки не прийшла до його звістка з Петербурга про визволення; а друге, що в листі своєму до Сіраковського, писаному того-ж року, яким датовано

і „Художника“ 1856, — Шевченко каже: „рад би відповідати до тебе — тим же серцю любим словом, — але я такий заляканий, що бою ся рідного звуку любого, найшаче тепер“. Отсе саме примушувало його, пишучи московською мовою, пильно стерегти ся, щоб в писаннях не зачепити нічого такого, щоб могло нагадувати його „злочинство“. Ми бачимо, що в „Художнику“ він не тільки не згадує про читання книжок українських, але не споминає і про письменника нашого Гребінку, що, як бачити мемо, сприяв його визволенню з крпацтва. Тим то — оповідання „Художник“ він веде від себе і не згадує про Сошенка. Але нам не трудно під тими масками пізнати в особі — художника, героя оповідання — самого Тараса, а в особі добродія його — Івана Максимовича Сошенка.

Яко оповідання автобіографічне „Художник“ має велику вагу і інтерес; з його знати, що переживала душа поети, що почувало його серце в найважнійші моменти його віку. Тут бачимо і темну драму крпацтва і ясне сяєво нового життя Шевченка.

„Художник“, Записки і листи Шевченка — се найпевніші матеріали для життєписи його взагалі.

I.

І скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини...

...Де нема сьвятої волі
Не буде там добра ніколи.

Шевченко.

Отой Дмитренко, що правив з Ольшаної добрими Енгельгардта, взявши Шевченка, на 16 році його віку, до гурту челяди панської, невідомо з якої речі, гадав зробити з його куховара і повернув його на пекарню, навчати ся куховарству. Звістно се була тільки спроба, щоб перш ніж виряжати хлопця до двору, подивити ся, чи є у його кебета до штуки кулінарної. А вже-ж коли-б стало знати, що з нашого кобзаря вийде добрий кухар, тоді-б, певна річ, його віддали-б в науку — деінде: чи в Варшаві, чи що; бо Енгельгардт — був великий пан і кухаря про його треба було не аби-якого.

Таким чином — недавне пастуша, одягнене тепер в демикитонову куртку, опинило ся в науці у Дмитренкового куховара. Куховарство — те-ж має свою систему і свою азбуку. Азбукою сією для Тараса було — вибирати попід з печі, носити дрова, виносити помії. У малара — він

чистив би палітру, мив би пензлі і щітки, а на пекарні чистив пристрої куховарські — кострулі, ножі, сковороди, перемивав посуду. Нема що й казати, що нова, зовсім несподівана для Тараса, професія не вабила його до себе, не спроможна була знівечити в душі його поривання до малярства, викоренити в його серці несвідоме ще тоді йому почуття потреби світу. Нова професія, не відповідаючи його кебеті і вдачі, стояла перед ним парканом, що загорожував йому стежку до своєї любленої мети: — зробити ся малярем. Тарас се тямив, а ще більш — почував. Але не можна було йому не тямити й того, що проти волі панської нічого не вдієш... Покинути Дмитренка і пекарню? утікти? Добре! але-ж — де діти ся, куди притулити ся, куди сховати ся?... Хто прийме волоцюгу без паспорту?... Навкруги скрізь те саме: панство, крпацтво та неволя! Про степи, про Кубань — хоч Тарас може й чув, так то-ж далекий світ! Доки туди доплентаєш ся, тебе десять разів спинять десь на дорозі, яко волоцюгу, „безпаспортного“... Тоді що?... Ноги в пута, руки на зад і етапом до „владб'льця“ в Ольшану, а тут вже неминуче різки, а там може й „лоб!“ в москалі!... Ні! тікати не рука! Та нехай би і втік куди далеко, так з чого-ж він жити ме? До роботи звичайної — він не пристане, бо він її і не вміє і вона його не тягне... От коли-б до маляра... Але-ж жаден маляр без паспорту не прийме; а паспорту нема... Нема й другої ради як нудити ся в пекарні, тихцем покорити ся панській волі, та крпацькій долі... Так не така-ж у Тараса вдача була, що-б корити ся, немов від той в ярмі! Тай не легко йому, трудно було корити ся: благородний дар високих талантів ворухив йому душу; хлипнівський дякон-маляр бентежив йому серце; дим і чад пекарні не спроможні були заступити надію зробити ся „хоч аби яким малярем“. Дмитренко і пекарня хоч і приголомшили ту надію, але не викоренили її і — певна річ — Тарас марів єю; вона зоріла йому на обр'ю життя, миготіла десь — хоч далеко — предалеко, так далеко, що хлопець не спроможен був сказати собі — де вона зоріє.

У таких людей — як Тарас — хоч би як вони не корили ся, хоч би як не підлягали волі гнобителів людського життя і духу, до віку не зникне та підойма до світу і волі, якою наділила їх природа. Природа — се сам Бог! в які пута її не куй; хоч в які тюрми її не муруй, а вона, чи сяк, чи інак, змагати меть ся за своє право людське — і до останньої спромоги протестувати ме за право жити по власній волі, відповідно своєму призначенню, аби тільки не шкодячи життю инчих. Так було і з Шевченком; та інакше і бути не могло з людиною, що носила в собі величезну силу поривання до світу і волі. І хоч як богацько притерпів Тарас, а таки вийшов з ярма на волю з темного льоху на світ Божий. Енергія світу завсїгда мешомірно міцнійша за енергію темноти.

Де можна тільки було і які тільки трапляли ся — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ті були, вже-ж пак, не які більш, як так звані лубошні, „суздальської школи“, незграбної праці „російських богомазів“. Їх назбирало ся у Тараса чимало і вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокусою. І скоро трапляла ся хоч трохи зручна часничка, Тарас кидав свої, часом недочищені — сковороди і кострулі, покидав пекарню, йшов в сад і там на деревах, та на кущах розвішував свою колекцію, любував з своєї галерії малюнків, придбаних інколи „нишком-тишком“. Оден з біографів Шевченкових повідав, що коли трапляло ся, що який малюнок вельми вже подобав ся Тарасови, а придбати його — бракувало купила, Тарас цупив його „так“... Основа такої звістки, як се відомо, взята з автобіографії поети і річ цілком можлива. Сам Тарас признав ся нам, що він не спроможен був устоювати проти спокуси, придбати собі „нишком-тишком“ яку річ чи потрібну в малярстві, чи тільки таку, що нагадувала про малярство: „іще в учителя дяка — було украду пятака“, куплю паперу, книжечку зроблю тай списую „Сковороду“. А кидаючи свого учителя-дяка, Тарас не встояв проти спокуси украсти якусь книжечку з гравірованими малюнками. До того-ж треба сказати, що у таких натур як Тарас — звичайно буває так, що коли заняло ся яке поривання духа, вони доти не вгамовують ся, аж доки або не вдовольнять бажання того загарливого, або не запевнять ся, що вдовольнити його нема жадної можливости.

Раюючи та разом з тим і сумуючи в своїй галерії, Тарас брав ся за олівець і списував сей чи той малюнок. Інколи він так поринав в оглядування своєї колекції, або в списування, що зовсім забував про пекарню і про свої обовязки до неї, забував про невчищену, або недочищену посуду; сидить собі в саду, аж доки грізний голос куховара, чи когоничого з челяди, не покличе його до пекарні. І вже-ж дурно не минали йому такі відлучки з пекарні: за них не раз трапляло ся йому покоштувати з куховарських рук, коли не „чубкової“, так „духопелика“, а то й лозини.

Не відомо який час Тарас перебував на іспиті в Вільшаній? Певна річ, що не більш за пів року; бо Дмитренко взяв його на весні, а під кінець осені того-ж року (1829) бачимо його вже в Вільні.

З іспиту того Дмитренко спостеріг тільки свою помилку, побачивши, що для кулінарної штуки Шевченкови бракує кебети. Але-ж Тарас хлопець меткий, розвинений і взагалі дотенний; через те Дмитренко, виражаючи Тараса в гурті з ничими крепацькими дітьми до панського двору, атестував його, більш відповідно Тарасовому хисту, вдатним на маляра шокоевого. Нагадаймо собі, що великі пани того часу держали у себе з власних крепаків, не тільки слуг і майстрів, а навіть музик, співаків

і акторів. Власні — з крепаків — хори, оркестри, театр, навіть балет були за річ звичайну не тільки на правобережній, але й на лівобережній Україні: от хоч би у Трошинського група з крепаків; у Скоропадського хор і оркестер; у Галагана — концерти крепаків, та ще й з не аби-якими солістами.

II.

Дідич Вільшаної, Кирилівки і ин. Павло Енгельгардт, хоч і був на службі в імператорській гвардії російській, але більш за все він перебував у Вильні і жадним чином не можна його брати яко Москаля, ледві чи був він і тим, що за нашого часу зоветься „общеруссоєм“, або „истиннорусским“ чоловіком. Павло Енгельгардт був, коли не зразок, так, в усякому разі, значний репрезентант тієї „мозаїки“, що за нашого часу аж кишить її по Україні. З батьків — ніби Німець; віри православної; з мови — або — Поляк, або Француз; з служби „вѣрнопо́дданный“ офіцер російський; звичаями — космополіт-дука, пан; яко дідич-володар українських „душ“ на українській землі; душею і поведженням з народом і взагалі з людьми, яких вважав низше за себе, піндючна „животина в торжковських пантофлях“¹⁾, а з висшими „амфібія“, як мовив про його Брюлов; взагалі-ж „пан — як пан“. Одначе-ж коли завирнути на саме дно сієї „мозаїки“, коли брати обставини щоденного звичайного життя родинного і громадського, так спостережемо, що в Енгельгардті було найбільш звичаїв прищеплених польською культурою і цивілізацією: спостережемо в йому ополяченого „руссаго Нѣмца“. Усі впливові обставини того часу були округи його такі, що не тільки сприяли, а навіть винагали ополячення.

Тоді ледві минуло тридцять літ з того часу, як безправне маси народної звалило Польщу в могилу, викопану руками панів польських і правобережна Україна відійшла до Росії. Одначе-ж правобережне панство через те не перестало бути панством польським і жити, як і до того жило, культурою і цивілізацією європейсько-польською. Нічим культурним Росія не могла привабити до себе панства правобережного. На правобережю освіта і культура були геть старіші і багатіше висше ніж в Росії великій. Поміж шляхтою останньої — трапляло ся під кінець віку XVIII. чимало людей з високою освітою, але-ж над масою „дворянства“ ледві займало ся на світ культури і цивілізації, та й то не власної національної, а завезеної з Заходу. Польща хоч і позбула ся самостійности державної, але Поляки не позбули ся культури і освіти національної. Росія — не спроможна була підбити їх під ту культуру

¹⁾ Художник, стор. 19.

і освіту, що сама мала; навпаки — хотя не хотя — велика сила Росиї переймала ся культурою і цивілізацією Поляків. Так воно було не тільки за часів Енгельгардта, але й геть пізнійш, на пр. навіть у самому Києві панувала і культура польска і мова польска. В сему разі я здам ся на таких свідків як Костомарів і Солтановський: першого з них ніхто не назове польонофілом; а про останнього ніхто не скаже, що він не Полякофоб. „Мовою інтелігентною по цілому краю (правобережю) була мова польска, навіть хрестяни мусіли засвоювати її. Інакше, каже далі Костомарів,¹⁾ і не могло б́ути там, де маса народу (українського) православного була заневолена польськими панами — латинської релігії... Поляки приходили до університету (в Києві) з освітою більшою ніж „руськіє“... Се вже залежало не від науки шкільної, а від первісного виховання домашнього. Українська молодіж лівобережна, опріч кількох, наділених видатним хистом, визначала ся тупостю, лінощами і апатією до праці духової“.

Так було в першій половині рр. 40, коли Костомарів учителював на Волині, а потім професорував у Києві. Минуло мало ще не 20 років і, як повідає в своїх записках Солтановський,²⁾ що учителював те-ж на Волині і на Поділля, „в школах учили по польски. По тих рідинах, що поприїздили з Московщини, звичайною мовою в бесіді — була мова польска. Православні слуги те-ж говорили по польски“.

Таким чином — зовсім натурально — що в кінці 20 і з початку 30 рр. нашого віку — в домашньому побуті Енгельгардта панували звичай польських а не російських панів; а через те і перебував він більш по містах з культурою польською.

Звичаєм польських панів було держати „локоєвих козачків“. Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілізатори задпінрянської України — Поляки, а пани ничих національностей, переняли від них отсю вигадку, — без слова — розумну. В краю колись козацькому (і, додам я, вільному) приручити козака змалку, се те саме, що в Ляпляндії підбити оленя бистроногого під волю чоловіка... Козачки опріч лакейських услуг панам на втіху грали веселі пісні двузначні, скомпоновані народною музою з лиха під п'яну руку і пускали ся перед панами, як кажуть Поляки: „сюди-туди навприсюди“.³⁾

Отсега звичаю тримав ся і Павло Енгельгардт — і коли Шевченка привезли до його у Вільну, він знехтував думку Дмитренка і повернув Тараса на козачка!...

¹⁾ Литератур. Наслѣдіе, стор. 66.

²⁾ Киевск. Стар. 1892. Май, стор. 234.

³⁾ Кобзар 1876. XVIII.

Обовязком козачка - Тараса головним чином було сидіти мовчки в кутку прихожії, доки не почує панського голосу з приказом: подати панови люльку, що стояла біля його-ж, аби налити йому в шклянку води. Годі було сподівати ся, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягла панській волі і мовчки сиділа нерухомо, або рушала автоматично! Се-б було все одно, що сподівати ся — що приборкане орленя забуде про широку вольную волю ширяти під хмарами, та сидючи в клітці, що зветь ся „прихожею“, — зробить ся покірливим ягням-саморохом! І дійсне натура Тарасова не витерпіла! „З прирощеного мені неслухнянства, каже Шевченко, я зрушав паську волю і, сидючи в прихожій, тихесенько співав сумні пісні гайдамацькі, та списував нишком малюнки суздальської школи, що оздобляли панські покої. Малював олівцем, що — признати ся — украв у конторщика“. Але-ж за отсю неслухняність, певніш мовити: за слухняність голосу незримої сили, — доводило ся Тарасови гірко розплачувати ся.

„Енгельгардт, повідає Шевченко далі, був людина діяльна; раз-по-раз їздив він то до Києва, то до Вильни, то до Петербурга; за ним в обозі їздив і я, на те, щоб сидіти в прихожій, подавати люльку і справляти инчі такі услуги. Не можна сказати, додає далі Шевченко з гіркою іронією, щоб мені в вагету було тодішне становище моє: воно тільки тепер (р. 1860) жахає мене і здаєть ся мені, що то був сон якийсь хижий!“ Переїздячи з своїм паном з одного міста до другого, треба було про спочинок спиняти ся по заїздах; залізниць тоді ще не було; їздили на конях. Отут по заїздах, каже Шевченко,¹⁾ я користував ся з кожної нагоди зручної, щоб украсти з стіни лубочний малюнок і таким робом придбав собі коштовну колекцію. Найбільшими моїми люблениками були герої історичні: Соловей Розбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов і инчі. Примушувало мене до сего непоборене бажання змалювати з них, яко мога, вірніші списки. Раз за таке списування патрета з „козака Платова“ Тарас заплатив незвичайно-дорогою ціною!...

III.

Зима року 1829; грудень; на дворі — певна річ холодно... День св. Миколая, день торжественний, царський. Вильна не тільки урядова, але й шляхетська — справляє се свято, справляє іменини царя Миколи — бучним бенькетом на „ресурсах“... В домі „Дворянского Собранія“ — „огні горять, музика грає...“ Там натовп російської бюрократії і польско-литовської аристократії... Цани віку поважаного — за

¹⁾ Кобзар, 1876. XIX.

зеленими столами; панї в покою гостинному; на хорах „музика квилить, завиває“, а в салї молодїж витинає вальса, мазура!... Весело!... Тут десь і Павло Енгельгардт... А там в кватері його, в прихожому покою „козачок“ Тарас Шевченко — не схотїв сидїти самотою в темнотї, та засьвітвши сьвітло, розташував ся з своєю колекцією... Увесь стїл покрили малюнки з героїв историчних. Тарас нагнув ся над ними і стоїть нерухомо; очи його впили ся в „козака Платова“... Ясно голубї, майже що сїрі, очи „козачка“ горять, з них летять іскри; вони пильно-препильно придивлюють ся; вони міряють коня, міряють єнорала на конї; вдивляють ся в кінську гриву; в єноральскї вуси... Нарештї Тарас присунув до себе шматок паперу... рука його спустила ся в кишеню, досягла з відтїль олівець, Тарас сїв біля столу і взяв ся малювати список з єнорала Платова. Розважило пильнує наш маляр: він увесь, з усією душою з усіма думками впрнув в свою роботу. Вже й північ минула, а Тарас працює, очий не зводить з своєї роботи. Платова він вже скінчив, вже малює „маленьких козачків, що гарцюють біля міцних копшт єноральського коня“; от-от ще трошечки і малюнку кінець... Тарас так впрнув в свою роботу, так переняв ся єю, що ні на що більш не вважає; обовязки „козачка“ вилетїли йому з голови... Не чує він як біля дому закрипїв сніг під саньми, не чує, як біля рундука затупотїли і стали конї; не чує, як ринули дверї! Тарас тоді тільки схаменув ся, як почув, що чиясь рука вхопила його за вухо і скубе люто!... Зирнув Тарас — аж то його пан!... Енгельгардт вернувшись з „ресурсїв“ і, заставши Шевченка за малюнками, розгнївав ся на його раз за те, що козачок не зустрїв його в сїнях, не відчинив дверий, а вдруге за те, що Тарас „міг би спалити не тільки дїм, але й місто“.

Вискубши за уши і нагодувавши свого козачка панськими ляпасами по тварі, Енгельгардт з того не задовольнив ся. І другого дня вранці Тарас мусїв нагадати собі школу Богорьського з її суботами... Ми бачимо в понедїлок 7 грудня р. 1829 огидливу сцену панського самовластя. В стайні на долівці лежить Шевченко: оден з кучерїв сидить у його на голові, тримаючи йому руки; другий на ногах, а кучер Сидорка, справляючи Енгельгардїв наказ, на Тарасовому тїлі малює різками везерунки — оздобу крєпацтва! Він пише хартію панського самовластя, хартію мордовання чоловіком — чоловіка! В дебелій рупї Сидорки сумним поєвнєстом хижим лунає довгий пучок різок! На той поєвнєт пімо відповідають цївки кровн з Тарасового тїла, а сам Тарас не стогне, не кричить, не просить ся; він мовчки сїдїнив зуби, стуливши міцно губи, силкуєть ся не пустити з грудий голосу; бо тямить, що з тим голосом вирвало ся-б не прохання, а глибокий проклїн деспотизму... Тарас мовчки, чистим, як Божа роса вранці, слїзьми росить брудну долівку стайні!...

Нам з вами, читачу! і гидко, і бридко навіть виобразити собі оту картину; а Енгельгардови і справникам її вона була байдуже! Що-ж коли польско-московське „право“ так вигодувало дух і звичаї людей, що отака картина катовання неповинного чоловіка була, на той час, річ звичайна, бо

„Поникли голови козачі
Неначе стоптана трава“...

Як отсей випадок, так — певна річ і чимало инчих — не могли не довести Енгельгардта до думки, що з отсего Шевченка не буде козачка. Не можна було йому не подумати, що він помилився, не послухавши Дмитренкової поради. Козачка з Шевченка не зробиш, а маляра, та ще може й доброго, втеряєш... треба полагодити помилку. І от, — перебуваючи в Варшаві, Енгельгардт віддав Шевченка в науку до якогось маляра. Ніхто з біографів не називає нам того маляра; кажуть тільки, що він „був таким совісним, що через пів року, прийшовши до Енгельгардта за грішми, повідав йому, як він розуміє Тараса;“¹⁾ се-б то висловив йому, що у Шевченка вельми видатна кебета малярська. Яко людина практична, Енгельгардт зрозумів і власну користь, якої можна буде йому зажити, коли він мати ме з свого крєпака доброго патретника. Він, за порадою того маляра, віддав Шевченка в науку до патретника Лямпі. „Одначе останній не згодився брати Тараса до себе в дім, а пристав тільки на те, щоб він ходив учити ся в майстерню до його“.

Шевченкови, як каже п. Чалий, тоді минуло 16 літ. Він тоді саме спізнався з якоюсь вродливенькою швачкою і вперше прокинула ся у його свідомість свого людського достоїнства. В серці у його заняло ся перше молоде кохання до дівчини, що належала до другого стану, се-б то не крєпацького і її незалежні думки зробили міцний вплив на пригнічену, приголомшену, але глибоко перенятливу Тарасову натуру. Отсе перше кохання, по словам самого кобзаря, облагородило його душу. „Я, казав він Сошенкови, тоді вперше прийшов до думки: чом би і нам крєпакам — не бути такими-ж вольними людьми“.²⁾

• Трудно мені згодити ся, щоб отакі думки і почуття людського достоїнства тоді тільки вперше прокинули ся у Шевченка: і до того в життю його трапляло ся чимало випадків і обставин, що не могли не зворушити йому таких думок. Досить згадати про його діда Йвана, що був свідком Гайдамаччини і свідомо знав і тямив сам і розповідав і Тарасови, за що „Залізник і Гонта Ляхів покарав“. Певна річ, що під впливом кохання, почуття людського достоїнства і думки про волю усіх людей у 16 літнього Тараса зворушили ся міцнійше, живійше і рух їх

¹⁾ Чалий, стор. 20.

²⁾ ibidem 21.

значнійше визначав ся; спричиняв ся більшому болю вольнолюбивої душі і ніжного серця. Коли-б вже неминуче треба було вказати той мент, коли в голові Тараса більш менш сьвідомо прóквнула ся думка: „чом би і нам — крепакам не бути людьми вольними“, так певнійш буде вказати на той час, коли Дмитренко не пустив його в науку до Хлиннівського маляра і закинув його до пекарні, що стала про його, таким чином, першою „широкою тюрмою“...

Далі з уст Сошенка д. Чалий повідає, що Тарасова коханка вимогала, щоб він віддурав ся рідної мови на користь національности шляхецької, (то б то польської). „В бесіді інтимній вона не говорила інакше як мовою польською, і Шевченко мусів принести сю жертву і, чи хотів, чи не хотів, мусів учити ся по польски“.

Хто була отся Тарасова коханка-полька — д. Чалий не каже. У самого Тараса нігде про се кохання прямої, очевидно певної звістки в його автобіографічному матеріалі нема: двічі він тільки, та й то вельми невизначно натякає ніби. Раз вже р. 1857 згадує він якусь Дуню Гашовську, „любю-чорнобриву“: йому насвило ся, що бачив її, як вона молила ся в церкві св. Ганни у Вильні.¹⁾ Вдруге згадує про якесь кохання, „що отруїло його“.²⁾ От се і все! Нігде більш не згадує він ні про яку жінчину за час свого побуту у Вильні, або у Варшаві. Я більш певен, що те перше кохання було у Вильні; бо і в листі до Бр. Заліського Шевченко каже „Вильна дорога моєму серцю по споминкам“.

На те, щоб образ якої людини вживав ся нам більш як через 25 літ після того, як ми її бачили, треба, щоб вона — чи лихим чим, чи добрим глибоко врізала ся в наше серце. А коли Тарас через такий довгий час так сердешно називає Дуню³⁾ Гашовську любовою, так певна річ, що вона доброю стороною глибоко вплинула на його серце. Знаючи, нарешті з віршів Шевченка і з листів його до Федота Траченка, яку велику вагу смак його надавав чорним жіноцьким бровам, я гадаю, що не буде великою помилкою уважати, що ота „полька“, про яку говорить Чалий, була — Дуня Гашовська.

Що до жертви, яку приніс би то Тарас своїй коханці — так про се трохи чудно й говорити! Коханка та — була Полька: чи жила вона в Варшаві, чи хоч би і в Вильні, то вже-ж вона не вміла говорити, ні мовою московською, ні рідною для Шевченка українською, а балакала своєю рідною, польською. Остання не була зовсім чужою й для Шевченка; певна річ, що до неї він був тоді більш при звичаний ніж до мови мос-

¹⁾ Записки, 5 вересня 1857 р.

²⁾ Художник, стор. 61.

³⁾ Дуня — Евдокія, Євдоха.

ковської. Виходить, що інакше йому з коханкою бесідувати, як не по польски і не можна було. А коли він навчився мови польської від своєї коханки, і коли се вже треба вважати за жертву, то се була „жертва“ не „шляхетській національності“, а — потроху — коханню; та більш над усе „жертва“ освіті: дякуючи сій „жертві“ Шевченко — спромігся читати твори польських авторів, наир. Міцкевича, Лібельта і инч.

Недовго однак Тарас впивався рауванням свого першого кохання. Крепацтво і панська воля і тут напоїли його трутою розлуки. Наближалася польська революція року 1830 р. Енгельгардт тямив, що йому неминуче заняти таке становище, щоб з приводу повстання не довелося йому двоїти ся, не довелося озирати ся ні на право, ні на ліво, щоб ні революційний, ні легальний уряд не зачепив його. Переїхати у Вільшану було небезпечно: революція могла зачепити і Київщину. Він приміркував — покинути царську службу і перебратися до Петербурга. За ним мусів податися і Шевченко. Яким чином останній туди доставився — про се маємо три не однакових звістки. Чалий¹⁾ повідає, що „Енгельгардт вирядив Тараса до Петербурга етапом²⁾ — у купі з инчою челядю і зробив так з обачности, щоб в дорозі челядь не повтікала“. В другому місці³⁾ читаємо, що коли Шевченко простував ото етапом, так у його на одному чоботі відірвалася підшва і він, щоб не відморозити ноги, мусів перебувати добрий чобіт з однієї ноги на другу“. Я не можу прийняти отсіх звісток — яко не певних. Ледві можна гадати, що вся дворова челядь у Енгельгардта була така, щоб він стеріг ся, аби вона з дороси не повтікала: певнійше — думати, що між нею були й такі крепаки духом, що й самі не втікли-б і других не пустили-б. Ледві — знов, — щоб Енгельгардт допустив для себе самого такий сором, щоб виряджав своїх слуг етапом, та ще й в порваних чоботах. Нарешті: пересилка людей етапом коштувала-б більш ніж вирядити їх фірами, а до того — пересилка етапом вимагала згоди на те урядової!... Який би там не був уряд, хоч би як він не сприяв панам, а ледві чи згодився-б він мордувати неповинних людей — 2—3 місяці етапом і етапними тюрмами.

Тим-то близше до правди Мартосова⁴⁾ звістка, що Тарас з Варшави поїхав до Петербурга укупі з инчими слугами Енгельгардта з панським обозом, як се звичайно робило ся. Хіба може було так, що Енгельгардт, виїздячи з Варшави, покинув там Шевченка, щоб не переривати йому науки у Лямпі. В такому разі — будемо вважати зовсім певною звістку

1) Стор. 22.

2) Шупасом.

3) Київ. Стар. 1882. Кн. X.

4) Вѣстн. Юго-Зап. Россіи, 1863. стор. 32—42.

в споминках Костомарова,¹⁾ що Тарас підчас повстання р. 1830 — був у Варшаві, звідкіль уряд революційний випроводив його в гурті з инчими „русскими“, давши їм грошій тодішніми асигнаціями²⁾ революційними.

Як вже воно там не було, але коли не 1830, то з початку року 1831, Шевченко був уже в Петербурзі.

IV.

Яким побитом Тарас перебув р. 1831 — про те не маємо звісток. Одначе запевне можна гадати, що він козачкував у Енгельгардта, що лякейовання тяжко впливало на його свободолюбну душу і що порівняння до малярства його не покидало. — Енгельгард — бачив, що з Шевченка не буде лякея. Р. 1832, коли Тарасови минуло вже 18 літ, значить після 25 лютого, Енгельгардт, уважаючи з одного боку на невдатність Шевченка до лякейства, а з другого на його раз-уразні прохання, згодився віддати його знов до маляра в науку і законтрактував його на чотири роки Петербурському маляру Ширяєву.

Ширяєв — цеховий майстер малярства, людина неосвічена, темна, грубіянської вдачі, скупа, сувора і занадто строга. „Він, каже Шевченко, з'єднав в собі — вдачу дяка-спартанця, дякона-маляра і другого дяка-хиромантика“.³⁾ Він держав у себе трох, а инколи й більш замурзаних учнів; одягав їх в звичайні халати з демиктону. Коли трапляло ся, що роботи більшало, Ширяєв наймав поденно, чи помісячно кількох школярів, да простих малярів-мужиків.⁴⁾ Учні його, а з ними й Шевченко, ходили справляти різні роботи малярські, на які посилав їх Ширяєв: окрашували паркани, штакети, підлоги, дахи і т. ин. Цювдовив ся Ширяєв з ними суворо, по грубіянськи, учні страшенно бояли ся його. Про відносини Ширяєва до учнів — і учнів до його, Шевченко лишив нам яскраву, хоч і коротеньку ілюстрацію в своїх Записках. Що року в Петергофі, по наказу царя Миколи, справляли 1-го липня, в день народження цариці, велике свято „народне“. Оповідання про се свято причарували і Шевченка і от р. 1836, — зауважмо — що вже на 23 році Тарасового віку і на четвертому перебування його у Ширяєва, — артистична натура його заняла ся бажанням, подивити ся на Петергофське свято. Для таких натур, — що задумане, те треба й зробити. Тарас тямив, що Ширяєв не пустить його в Петергоф; знав, що він сам

¹⁾ Кобзар, 1876 стор. VII.

²⁾ Банкнотами.

³⁾ Кобзар, 1876. XX.

⁴⁾ Див. Художник, стор. 39.

туди поїхав з жінкою; тямив, що в Петергофі легко може зустріти ся в саду з своїм хазяїном і тоді — певна річ — сподівай ся від його лиха. Одначе Тарас се все знехтував. Маючи в кишені 50 коп., він взяв за пазуху шматок хліба, і, не спитавшись хазяїна — поченчикував в Петергоф. Ходить він собі по саду, впиваєть ся його сявом і розкошамп, аж зирк! серед натовпу Шпряєв з своєю підючною жінкою! Тарас похолов! „Ся зустріч, каже він, так затуманила мені сьвято, що я, не дїждавшись вже ілюмінації, вернув ся швидче до дому. На другий день мене знайшли сонним на горішці“.¹⁾

Ходячи по роботах, Шевченко заходив в „Літній Сад“, оздоблений, як се відомо, силою ріжних статуй. І вже-ж вони не могли не вабити, не приманити до себе перенятливого Тараса. В літку в неділю, або в сьвято, а часом і в будень, він заходив в „Літній Сад“, щоб змалювати собі ту, чи инчу статую.

От в оден з таких сеансів року 1835, певнійш — 1836, трапило ся Тарасови спізнати ся з своїм земляком, добрягою Іваном Сошенком, що вельми посприяв йому спекати ся науки у Шпряєва, і визволити ся з крeпaцтва, вступити до академії художеств і зажити собі слави безсмертної; — слави великого поети, художника, мученика, слави гeнiя-оновителя українського слова. Першу знаємість Тараса з Сошенком — треба вважати за найважнійший мент в життю нашого кобзаря: вона перевела його через той Рубікон, що межував людий з крeпaками; темряву з сьвітом, волю з неволею. Не можна вгадати, що стало ся-б з гeнiєм нашого слова, коли-б він не спізнав ся був з Сошенком? Чи поталанила-б йому доля — яким инчим робом вибити ся з темного льоху неволі на сьвіт і „вийти в люди“, чи, може-б, під густою корою Шпряєвських красок та крeпaцького безправя і панського самовольства, на віки-б завяли і засохли ті величезні дари духові, якими природа надїлила Тараса? Як знати! Маємо доволі прикладів, що такі незвичайні сили, як Шевченко, не погибали. Знаємо, що гeнiї ніколи не переходить всего свого віку шляхом битим; сам собі робить стежку через тернові кущі; сам себе вигодує, окрилює і високо здіймаєть ся шпрятати над масою, щоб з своєї високости пустити в ту масу темну і так чи інак зневолену проміння сьвіту і вої, кинути того огню сьвятого, „щоб людям серце розтопив“... Але-ж відаємо чимало і таких фактів, що тьма і неволя на віки пригломшують і нівечяють величезні таланти, скоро доля не послала їм проводиря.

Про Шевченка таким проводирем доля послала Івана Максимовича Сошенка, сина злидаря-міщанина з місточка Богуслава, Київського повіту,

¹⁾ Записки Т. Г. Шевченка, сторон. 39.

кілька верстов від Ольшаної і Кирилівки: Сошенко наділений прирощеним талантом малярським, на 24 р. свого віку, перетерпівши чимало всякого лиха, добрався до Петербурга, щоб учити ся малювати в академії. Українець Григорович запоміг йому і р. 1834 Сошенко почав ходити до академії.¹⁾

Про першу зустріч Шевченка з Сошенком в книзі Чалого²⁾ розказано, словами-б то самого Сошенка так: „Як був я на „гіпсових головках“, чи здається на „фігурах“, чи р. 1835, чи може 36, укупі зо мною приходив до академії шваґер Ширяєва. Від його я довідався, що між учнями Ширяєва є земляк мій Шевченко, про котрого я дещо чув ще у Вільшаній від свого першого учителя Превлоцького. Я упрохав Ширяєвого родича прислати Шевченка до мене на квартиру. На другий день в неділю Тарас прийшов до мене. Він був одягнений в сорочку і штани, пошиті з сільського полотна грубого і замазані в краски; халат демикотоновий на йому був замизьканий. Тарас був босий, розхрістаний і без шапки. Він дивився понуро і соромливо. З першого-ж дня нашої знаємості я спостеріг у його велику охоту вчити ся живописи. Став він приходити до мене, не пропускаючи ні одного свята; бо в будні і мені було ніколи та й його Ширяєв не пустив би. Тарас переказував мені деякі епізоди з свого життя і майже кожен раз кінчав їх наріканням на долю“.

Отаке оповідання здається мені не зовсім певним. З другої праці д. Чалого відаємо, що Сошенко Вільшану і Превлоцького покинув в листопаді р. 1831 і до Петербурга доставився в грудні того року, коли Шевченко в науці у Ширяєва ще не був. А Шевченко покинув Вільшану літом або на осени року 1829. Нема ніже єдиного натякання, щоб з того часу і до викупу його з кренацтва він навідувався на Україну. Ледві чи можна гадати, щоб за час свого короткого перебування у Вільшаній у Дмитренка, Тарас лишив який такий слід, щоб про його відав і Превлоцький і говорив про його Сошенкови. Не йметься мені якось віри і в те, щоб Тарас прийшов до Сошенка вперший раз в такому брудному убранню, босий, та ще й без шапки! Певна річ, що в його була чиста одежина про свята, ще певніше, що він добре тямив, що Петербург не Кирилівка і ходити без шапки по вулицям столиці і неякво, таї небезпечно з огляду на поліцію...

Вільш певною здається мені звістка про оту першу знаємість подана отц. Петром Лебединцовим — те-ж земляком Сошенка і Шевченка, переказана з уст того-ж таки Сошенка. Ся звістка більш відповідна до

¹⁾ М. Ч. — Ів. Мак. Сошенко, стор. 29.

²⁾ Стор. 22.

обставин і до оповідання самого Шевченка про першу зустріч з Сошенком.

Однієї літньої місяшної ночі, повідає Лебединцев¹⁾ — Сошенко, гуляючи в „Літньому Саду“, помітив, що біля статуї малює олівцем якийсь обірванець в пейстровому халаті замізьканому, босий і без шапки. Помітивши український тип, Сошенко зацікавився глянути на його роботу. Він зайшов з заду і побачив, що малюнок добрячий. Тоді він вдарив того маляра по плечу і спитав у його:

— А звідкіль ти, земляче?

— З Вільшаної.

— Як з Вільшаної!? Я й сам звідтіль... Хто-ж ти такий?

Тоді Сошенко довідався, що то Ентельгардів крепак Тарас Шевченко, і перебував в науці у маляра Ширяєва. До сього часу Сошенко про Тараса нічого не чув.

В автобіографії і сам Шевченко каже, що „не вважаючи на увесь гніт троїстого генія Ширяєва, я в ясні ночі весняні бігав в Літній сад малювати списки з статуй і в оден з таких сеансів познаємився з художником Сошенком“.

Нарешті, і в „Художнику“ Шевченко розповів майже так само як і Лебединцев, про першу зустріч і знайомість з Сошенком. Коли Сошенко, розказано далі в „Художнику“, спитав: — „А покажи, що ти малював? — так „він (сам Шевченко) виняв зза пазухи чвертку сірого паперу і показав контури Сатурна, зроблені доволі добре. Я (Сошенко) довго держав малюнок і любував з замурзаної тварі автора його. В лиці його худорлявому було щось привабливе, найпаче в розумних очах його, кротких наче у дівчинки.

— Часто ти ходиш сюди малювати?

— Що неділі; а коли робимо де поблизу, так і в будень захожу.

— Ти учишся маларству?

— І живописи.

— А в кого?

— У живописця покойового, — у Ширяєва. Він (Шевченко) взяв в одну руку ведро з жовтою краскою, а в другу витерту щітку велику і хотів йти.

— Куди ти квапишся? — питає Сошенко.

— На роботу, бо вже й так спізнився; прийде хазяїн, так буде мені лихо.

— Приходь до мене в неділю вранці та коли-б у тебе малюнки власної роботи, так принеси показати.

¹⁾ Київ. Стар. 1882. — Кн. 9, стор. 564—5.

— Добре, я прийду.

Отак почала ся знаємість двох бідолашних художників, двох горонах!

V.

Першої-ж неділі після зустрічі в Літньому саду — Шевченко прийшов до Сошенка. На йому був сертук коришшевої барви; у руках у його сувійчик паперу. Вони зустріли ся в коридорі Сошенкової кватери. Іван Максимович протяг до його руку. Тарас хотів її поцілувати. Сошенкови се не подобало ся; він швидче руку до себе і мовчки пішов в свою світлицю. Заким він там скинув сертук і одяг другу одежину — та вийшов в коридор покликати Тараса, останній подав ся швидче до господи. Здивований Сошенко — цілий тиждень не тямив, з якої причини его земляк — так швидко покинув его, не зайшовши навіть до хати. Другої неділі вранці вони знов зустріли ся в Літньому саду біля статуї Аполлона. Шевченко робив з неї малюнок. Сошенко, привитавши Тараса, сів з ним пити чай в альтанці Літнього саду і спитав: з якої причини у ту неділю він так зненацька пішов від його?

— „Ви на мене розгнівали ся, а я злякав ся того“...

Отся проста, щира відповідь яскраво показує нам, як тоді Шевченко був приголомшений, загнаний, заляканий! Не дати йому поцілувати Сошенка в руку — досить було, щоб з сего він спостеріг гнів, злякав ся і втік! Очевидно, що зворушена в душі його свідомість людського достоїнства не встигла ще розвинути ся: під утиском крпацтва до Ширяєвського поводження; — вона тільки тліла, чевріла. Хоч і минуло йому тоді вже 21 рік — але обставини життя у Ширяєва і пазурі хазяїна не такі були, щоб сприяти розросту самосвідомости чоловіка. Певна річ, що за час перебування Тараса в столиці не раз, і не двічі ходором ходила в голові його думка: „чом би і нам крпакам не бути людьми, як і инчі люди вольні?“; та що-ж коли на духових очах Тараса лежала полудою густа хмара крпацтва і не давала йому вгадати ту певну стежку, що може вивести з темних нетрів на світ Божий. Порадити ся йому, очевидно, ні з ким було; він був самітний серед натовпу темних малярів і наймитів костромських; він „хилив ся ні до кого“; аж доки доля не прихлила його до широго земляка Сошенка, доки вона не взяла його за руку і не привела в школу, тільки вже не „до пяного дяка“, а в школу людей освічених, де сяє світ братерства, де тхне огрійливе тепло любови чоловіка до чоловіка.

Роздивившись Шевченкові малюнки, Іван Максимович, — яко художник, — зразу звернув увагу на те, що вони незвичайно походять на оригінали, з яких їх малював Тарас.

— А чом у тебе нема ні єдиного малюнку відтушованого?

— Я малював їх до схід сонця.

— Значить не бачив їх освітленими?

— Бачив, але тоді ходили люди і не можна було малювати.

Вже з третього побачення Сошенко прилип до свого земляка-крепака; полюбив його „справді в тварі його було щось таке, що не можна було не полюбити його: твар його — правда не вродлива, що години більш та більш вабила до себе“.

Сошенко вельми зрадів своїй „знаходці“. Лишивши Тараса обідати у себе, він по обіді ліг спочити, а йому пораяв, або книжку читати, або йти гуляти на бульвар. Заким Сошенко спав, Тарас прибрав і причепурих його світличку; вичистив палітру так, що вона аж блищала, а тоді сів біля вікна і взяв ся малювати маску з знаменитої натурщиці — Торвальдсена — Фортунати.¹⁾

На осей випадок треба зауважити хоч би вже ради того, що по деяких життєписах Шевченка і Споминок про його є не певні звістки, що він був людиною неохайна. Тим часом — усе життя його, найпаче на заслання — як легко запевнити ся з його листів і Записок, свідчить нам, що він любив охайність чистоту і сам був великий чистюк.

Розпитавшись у Тараса про його долю гірку; спостерігши у його велику кебету і ще більші поривання до малярства, Сошенкови не можна було не спочувати йому, не можна було не вболівати над його долею; не можна було не загадати ся: чим би і яким робом допомгти йому? Але сам злидар, людина стільки-ж скромна, скільки добра й гуманна, — чим єму самому по собі без поради і запомогти людей видатнійших, можна було реально запомогти крепакови, заневоленому до цехового деспота-маляра?

Між професорами академії художеств — був тоді добряга чоловік Венецянов: відав Сошенко за ним велику силу вчинків добродійних на користь художників. Тим то перш за все він і вдав ся за порадою до його. Людина досвідчена і практична, Венецянов, жадної обіцянки зразу не дав, а пораяв Сошенкови спізнати ся з Ширяєвим і, скільки буде спроможно, впливати на поліпшення сучасного жорсткого побуту Тараса.

Сошенко так і вчинив і на другий день пішов до Ширяєва і упрохав його, не боронити Тарасови приходити до його в свята, та й в будень, коли, як от зимою, нема часом роботи. Ширяєв згодив ся, хоча й мовив, що се сама тільки пустота і ні до чого путнього вона Шевченка не доведе.

¹⁾ Див. „Художник“, стор. 9.

От з сего часу починає більш розвиднювати ся, більш займати ся на свѣт, починає дѣїти в горопалшому життї гѣнїя українського слова.

VI.

В Петербурзі завжди перебуває велика сила Українців:¹⁾ чимало їх було і того часу, про який у нас бесѣда, були між ними письменники, педагоґи художники і, вже — річ звичайна, найбільш урядників: в синоді, в сенаті, по канцеляриях міністрів і т. ин. Ледві, чи є в свѣті друга така пацця, щоб її інтелігентні люди жили так вrostич, як Українці, доки вони живуть на рідній землі, так мовити: у власній господі. Не до речі-б було тут здіймати широку бесѣду про те, що спричинювалось і спричинюєть ся такій ростичі, але не можна не вказати на одну найголовнішу рису — яко на прародительку ростичі нашого часу: — се брак самосвѣдомости національної, або инакше густа хмара темноти національної, а через те і нетямок дійсних первородних інтересів України. Отже скоро доля закне Українця на чужину, тут — инчі обставини життя, инчі умови, чуже сонце, чуже небо, чужі люди, чужа мова і психолоґія, — все отсе зразу розбужує в Українцях інстинкти національні і отсе незрима сила стягує Українців до купи, гуртує їх і вони пильнують визначити себе навіть прилюдно, що вони „хахли“ і часом визначають так не добре задля української ідеї, що не можна тоді не сказати: бодай би ви на свѣт не родили ся. В роках тридцятих нашого віку бачимо в Петербурзі між освіченими Українцями, що в життї Шевченка мали більшу, чи меншу вагу, письменника нашого Гребінку, художника Григоровича і инч. Гребінка, покинувши службу військову, був тоді урядником в комісії „духовныхъ училищъ.“²⁾ Ще року 1834 він видав в Петербурзі перні свої байки українські під назвою „Малоросійскія приказки“, а року 1836 видає їх вдруге і окремо, переклад поеми Пушкіна „Полтава“. Певна річ, що Шевченко, ще до знайомости з Сошенком, читав Гребінчині твори і впивав ся їми, бо вони живо переносили його на рідну Україну під рідну стріху. Василь Григорович — був вже кільки років конференц-секретарем академії художеств. З обома їми Сошенко був знайомий і познайомив з ними і Шевченка, розповівши їм і про його гірку долю і про його незвичайну кебету. В товаристві отсіх двох людей Тарасови поталанило спізнати знов инчих освічених людей, знаменитого тоді художника Карла Брюлова і московського поету Василя Жуковського — напів Українця і инчих. Брюлов, Жуковський та Грап

¹⁾ Нині кажуть, в Петербурзі більш 12.000 Українців.

²⁾ Ліцей Кнзя Безбородько, 1881. стор. 279.

Вельгорський більш за всіх спричинили ся визволенню Шевченка з крпацтва. Про першу знайомість з Брюловим Шевченко в „Художнику“ ось як розповідає: раз якось Брюлов зайшов до Сошенка, він любив провідувати своїх учеників. Вони умовили ся йти у вечері в театр. Треба було послати записку по білети. Брюлов написав її. У Сошенка — тоді саме був Шевченко, але він доти не знав ще особисто Брюлова. Сошенко прохав Тараса збігати з запискою. Шевченкова твар зацікавила Брюлова; заким Тарас ходив з запискою, Брюлов розпитав у Сошенка: хто він, роздивив ся його малюнки; з них спостеріг кебету і сказавши Сошенкови, що про Тараса треба подумати, прохав привести Тараса до його (Брюлова) на квартиру. Небавом після того Шевченко був вже в квартирі Брюлова...

Таким чином впродовж часу, може вельми недовгого Тарас опинив ся, можна сказати — в „пнчому царстві“. Легко зрозуміти, що тоді коїло ся в душі у його! Впервах, мабуть, Тарас не няв віри такій переміні, не няв віри в реальнієг фактів, з якими так несподівано зустрів ся; і, може не раз хватав ся обіруч за голову і питав ся сам у себе: чи се все правда? чи се не галюцинації? чи не сон? Дійсне і в обставинах і в людях була западто різка переміна. Контрасти, — хоч би й не для крпака-маляра в замизьканому демикитоновому халаті, — були-б незвичайними; не могли вони не брати його за очи, не западати глибоко в душу і в серце, хоч би й не такі вражливі й перенятливі, як у Шевченка. Не могли вони не зворушити усього духового і морального організму Тараса! Зауважте собі: з одного боку темна і сувора постать скупого, гнівливого маляра цехового Ширяєва і його шнлочної жінки, а коло їх темні шклярі і малярі костромські — мужики; з другого боку — такі ясні зорі — такі добрі, гуманні, світлі люди — як Брюлов і Жуковський, а коло їх плеяда художників і письменників!... Там аби-яке помешкання робітників Ширяєва і брудне горнище, тут „червона світлиця“ Брюлова!... там брудна майстерня з партацькими малюнками; тут галереї академії з ліпшими творами штуки з „Останнім днем Помпеї“; тут Ермітаж; майстерня великого художника з „Росп'ятієм Христа“; з головою „Заплаканої Марії Магдалини“, дивлячись на котру, Жуковський плакав!... Там у Ширяєва — темнота, сварка, бійка, тут у Брюлова — світ, любов, братерство братнеє!...

Якже можна було, щоб все отсе добре, ясне, гуманне і прекрасне не вплинуло животворною, чарівливою півкою на пригноблений дух нашого кобзаря! і воно вплинуло! воно його живило, бадьорило, ростило його дух у кебету, наче те сонечко весняне, тепле, огрійливе, непалке впливає на людину, що після довгого недугу тяжкого, вивели добрі люди під плечі, привели в садок і посадили на зеленому муражку оксамі-

товому під вишнею, окритою білими шатами срібними, облітою ніжними пахощами весняними! Сиди!... вбрай в себе животворну силу весни та впивайся голосною піснею солов'я!... Одне слово: живи!

Радощі Тараса — певна річ — були невимовно великі, без краю глибокі; більші ніж тоді — як визволили його з кречацької неволі Енгельгардта і Ширяєва. Визволення приходило повагом; його він ждав, на його він сподівався; воно не впало до його так зненацьки; а про знайомість і приятельовання з Гребінкою, з Жуковським, з Брюловим, з Григоровичем, він, роблячи малюнки в Літньому саду, або окрашуючи парканні чи дахи, ледві чи й марив коли!

Одно слово: Тарас однією ногою стояв в реальному пеклі кречацтва; другою в реальному раю світа. Не диво, що він з нових обставин і людий радів, рював і з радощів плаків; але „то були сльози райські, божественні“... Певна річ, що отсі сльози радощів не раз видавлювали йому з очий і инчі сльози. Вертаючи з „червоної світлиці Брюлова“ на брудне горіще Ширяєва, він ще глибше почував, як невимовно тяжко пече його пекло кречацтва. Тепер без міри більше бентежила його думка: „чом же і нам кречакам не бути людьми?...“ Він тепер вже перечитав деякі книжки, що разом з тими розмовами, які доводилося йому чути в товаристві Гребінки, Жуковського, Брюлова і вичих людий осьвічених, розгорнули геть ширше його світогляд; геть більш поширили його свідомість і розвиток загальний. Крило підборкане в орляти відросло; і саме орля виросло; його рвало летіти, тим то й важше для його був той ланцюг, що держав його на привколві.

Нам трудно, навіть чи й можливо, уявити собі ті муки пекельні, що тоді саме завнала Тарасова душа, найпаче, коли одного разу чорна хмара кречацького безправ'я трохи-трохи не линула була на його дощем кривавим, яким колись у Вильні линула вона з руки кучера Спдорки. Чалий з уст Сошенка розповідає про випадок, як пекло кречацтва роззявило було свою пащу, щоб ще раз напитися крові з Тарасового тіла і, не вгадати, може-б воно й зовсім проковтнуло було нашого кобзаря, коли-б не відвела від його того диха — Сошенкова рука.

Раз в літку — можна гадати літом р. 1837, коли Енгельгардт виїхав з Петербурга, управитель його Прехтель покликав Сошенка малювати патрет з його молоді жінки. Сошенко на той час перебрався в помешкання Енгельгардта. Шевченко — звичайно приходив провідати і його і декого з своїх земляків-кречаків Енгельгардтових слуг. Вже-ж йому не можна було не поділитися з останніми своїми радощами, що зазнав він з знайомости з людьми осьвіченими. Річ натуральна, що в бесіді не можна йому було не нарікати на свою кречацьку неволю, не можна було, щоб в бесіді не пролетіло слово проклону взагалі проти кречацтва.

Те слово залетіло і в уши Прехтля. За се він зненавидів Шевченка і велів різками вибити з його „лібералізм“. В неділю скоро Тарас прийшов на двір Енгельгардта, його вхопили і потягли на стайню. Великої праці треба було ужити Сошенкови, щоб ублагати Прехтеля і його жінку, щоб не били Тараса. Управитель вгамував ся, змілостив ся, але наказав „тібералови“, бачити ся з челядю Енгельгардта.

Переказуючи се оповідання, не можна мені не звернути уваги й на те, що наймення Прехтеля ми зустрічаємо в оповіданні Шевченка: — „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“ („Матрость“), де Тарас описав свою подорож по Київщині р. 1845—46. Тут Шевченко показує нам Прехтеля Степана Есиповича людиною освіченою в Дорпатському університеті; потім військовим лікарем. Лишивши службу Прехтель, — побрав ся в Ольшаній, придбав собі хуторець біля сего місточка і жив собі. Се людина доволі симпатична. Не можна запевне сказати, чи се той самий Прехтель, що, по словам д. Чалого, хотів виєкти Тараса, чи може й не він. Ледві чи він: мені здаєть ся, що коли оповідання Сошенка, що до Прехтеля, факт певний, так вже саме лишень наймення не могло не бути Тарасови таким осоружним, що він не надав би його одному з симпатичних людей свого оповідання... Хоч і як добре було серце Тарасове, а проте таких вчивків, який загадав був Прехтель заподіяти над ним, не забуває ніколи і найдобріше, найнезлюбивіше серце людське.

VII.

Нові знайомі і добродії Шевченка добре бачили і тямили, що найважнійша запомога, яку треба зробити — се освіта Тараса і розвиток його кебетн малярської. Про освіту шкільну систематичну, годі було й думати. Тарасови йшов 24 рік, а се не такий вже вік, щоб починати освіту шкільну, а починити її — доводило ся, трохи що не з букваря. А друга причина, що не давала й думати про освіту шкільну, або хоч би й не шкільну та систематичну — було соціальне становище Шевченка: він крепак, законтракований в науку до маляря і доки він крепак, даремна річ думати, щоб захистити його до академії художеств; де-б і про загальну освіту і розвиток його можна-б було піклувати ся. Виходило, що першим ділом: треба доложити рук, щоб визволити Тараса з крепактва. Другої ради в сій справі не можна було й придумати, як тільки ублагати Енгельгардта, щоб він випустив Шевченка на волю, чи ради філянтропії, чи взяв викуп. Для останнього треба грошей; а грошей саме й не було. Подумати і орудувати сією справою взяв ся Брюлов. А тим часом Сошенко піклував ся про освіту Тараса і порадив йому малювати акварелею патрети, і наділяв його, що сам, а що — і се пев-

нійше, за порадою Гребінки, книжками. Шевченко загарливо кинув ся до читання. Чим більш він читав, тим яснійш бачив і тямив, яка його мізерна освіта; а вже-ж се ще більш примушувало його читати. Він читав історію Греції, читав романи Дікенса; читав Енеїду Котляревського; читав усе, що трапило ся; але-ж — він перш за все був робітник Ширяєва і на його повинен був віддавати свій час і працю; на себе він споживав тільки час гулящий від праці і роботи на Ширяєва. На себе працював він — єдине або в сьвято, або у вечері в будень: „коли усі вже поляжуть спати“. Він засьвітить було стеаринову сьвічку, що наділив йому Сошенко і читає або малює.

Небавом привіс він показати Сошенкови перший свій твір малярський. Перед тим він прочитав трагедію Озерова „Едип в Афінах“ і заходив ся зробити малюнок на ту тему. Малюнок Сошенкови подобав ся: тут було тільки три постати: Едип з Антигоною та — віддала — Поліняк. Сошенко похвалив роботу і почув від Тараса, що у Ширяєва — хоч і є цілий портфель естампів, та він не дає йому користувати ся з них „боїть ся, щоб не поцсував“. А коли Шевченко сказав, що Брюлов бачив і хвалив його малюнки, так Ширяєв, не поняв віри навіть тому, щоб Тарас хоч би бачив Брюлова і обізвав його „дурнем“.

Сошенко умовив ся тимчасом з Ширяєвим, щоб дав йому волю, ходити вчити ся малярству в салі в товаристві „Поощренія художествъ“. За отсю волю — на оден тільки місяць — Сошенко заплатив Ширяєву тим, що змалював патрет його. Отсей щасливий місяць — місяць волі, поза порогом мешкання суворого Ширяєва, живучою россою бадьорости окропив душу кобзаря: „його виразна твар парубоча сяяла радощами і повним щастєм“... Тимчасом Брюлов працював над великою місією, що взяв на себе, визволення Шевченка з крѣпацтва. Перш за все, як се знати з „Художника“, він порадив ся в сій справі з Жуковським. Поета „бажаючи близше спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне зустрівши його в кватері Брюлова) написати „Життя художника“. Не відомо, який був той твір Шевченка, але певна річ — він задовольнив Жуковського; бо Брюлов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкови „фундамент есть“.

Брюлов вдав ся до Енгельгардта, але від його здобув ся не багацько; тільки й того, що спостеріг, що „се найбуйнійша безрога в торжківських пантофлях“...¹⁾ Очевидно, що про філянтропію з Енгельгардтом нічого було й розмовляти, бо він „побачивши раз якось у Сошенка, чи що, малюнки Тарасової руки, почав загадувати йому малювати патрети

¹⁾ Дивись „Художник“, стор. 19.

з своїх метрес". І вже-ж, коли-б Тарасова робота не задовольняла його, так за неї він не дарував би йому, часом, по карбованцю.¹⁾

Брюлов казав Сошенкови піти до Енгельгардта і спитати у його: яку він положить ціну на викуп Шевченка з крпацтва. Сошенко — не взяв на себе сієї місії, і для ліпшого успіху упрохав Венециянова, вдати ся до Енгельгардта. Кермувала Сошенка в сему разі думка зовсім справедлива: одна річ — коли з дукою балакати ме убогий художник — міщанський син з Богуслава, — і зовсім друга — коли прийде до його в тій справі Венециянов, — людина поважана віком; професор академії, живописець царського двору... Ова! не про Енгельгардта були сі всі моральні і формальні ознаки поважання! Він тямив одну лиш філософію московської приказки: „денегъ дай и успѣха дожидай“...

Рушив Венециянов до „амфібії“... Що-ж!? „Пан — як пан!“ Прдержавши старого професора в прихожій, „амфібія“ покликала його до кабінету. „В кабінеті амфібії було усе розкішно, велеліпно; але велеліпно по японськи“. Венециянов спершу зняв бесіду про освіту взагалі, про філантропію. „Ат! годі про се, мовив Енгельгардт, ви просто скажіть, чого вам з Брюловим треба від мене?“ — і після відповіді Венециянова, мовив: „Отак би ви й давно казали, а то — філантропія! яка тут філантропія!? Гроші — тай більш нічого! дайте мені за його 2500 р. тай годі!“

Тепер значить — тебе було придбати 2500 р. і заплатити „амфібії“ з те, щоб вона з крпацьких пазурів випустила на волю генія нашого слова. Де-ж його і яким робом надбати таку силу грошей? Не диво, що Сошенкови, а тим наче Шевченкови, (я певен, що від його не тайли ся, тай не можна було утаїти заходів Брюлова) ціна ноюжена Енгельгардтом — показала ся муrom, через який не спроможно перелізти. Річ натуральна, що Тарас тяжко засумував і опинив ся на оден ступінь від тієї розпуки безнадійної, що часто-густо доводить чоловіка до самогубства!...

Брюлов з Жуковським скомбінуванн стежку, щоб нею вивести Тараса з розпуки до життя, вивівши з пекла крпацтва на волю. Брюлов заходив ся намалювати патрет Жуковського, пустити його в льотерію і на зібрані гроші викупити Тараса. Але-ж і на се треба було часу; а становище Шевченка, журба його і сум ставали щодні виразнійше і більш лякали Сошенка. Місяць — на який Ширяєв відпустив його, близив ся к кінцю... За три дні до кінця, коли Шевченко прийшов до Йвана Максимовича, останній здивував ся: такий він був блідий і збентежений!...

¹⁾ Чалий, стор. 26.

Сошенко покликав лікаря Жадовцева. Лікар спостеріг у Тараса горячку і порадив вирядити його до шпиталю. Тарас тяжко занедужав!

Заким він лежав в шпиталю, справа з патретом Жуковського і льотерією доходила до краю. З легкої руки Мартоса¹⁾ Тарасові біографи, а з ними і д. Чалий²⁾ розповідають випадок, що ніби то прискорив справу з льотерією і викуп Тараса. Розказують, що якийсь єнорал в кінці р. 1837, чи з початку 1838 загадав Шевченкови, зробити олійними красками патрет з його, та потім і не схотів взяти його. Тоді Шевченко, замазавши на тому патреті атрибути єноральські, продав його в циркульню на вивіску. Єнораль люто розгнівався і вдав ся до Енгельгардта, щоб продав йому Тараса. Заким вони торгували ся, Шевченко довідався про се, і тямлячи, на що йому треба сподівати ся, коли єнорал його купить, кинув ся до Брюлова, благаючи спасти його. Брюлов переказав про се Жуковському, а той — царци і от Енгельгардтови — наказано-б то було, щоб він спинив ся продавати Шевченка. Уважаючи на те, що про сей випадок д. Маслов, автор коротенької життєписи Шевченка, чув від художника Жемчужникова і від княжни Репніної, — д. Чалий каже, що вчинок з патретом єнорала факт певний. Тимчасом д. Чалий не звернув уваги на споминки Костомарова, надруковані за шість років ранійше за його (Чалого) „Сводъ матеріаловъ“. Костомарів каже про сей випадок, що сам Шевченко говорив йому, що з ним нічого й похожего не трапляло ся, що се переказ, чи вигадка стара, істоптана, дивно вона кружає між людьми і хтось припасував її до його зовсім не до речі. Яка се справді давня і повсюдна вигадка, так досить сказати, що в тій чи в инчій формі я чув її про кого будь з місцевих малярів — і в Полтаві, і в Катеринославі, і в Херсоні, і в Чернигові, навіть в Вороніжі і в Володді. Нарешті — ще як був я дитиною і ходив р. 1845 учити ся до повітової школи у Ніжині, де той самий Іван Максимович Сошенко був учителем „чистописація и рисозація“, так між школярами чув я той самий анекдот про Сошенка, тільки що дїтворя самий вчинок переносила вже з Петербурга до Києва. Тим то Сошенко про таку пригоду з Шевченком нічого й не розповідав д. Чалому; інакше останній завів би сей переказ до біографії Сошенка, де він списав усе, що чув з уст Сошенка про Шевченка.³⁾

VIII.

Почала ся весна р. 1838, властиво наступив квітень: петербурзький негарний, непевний квітень! зранку туман; к обіді ясно, тепло,

¹⁾ Вѣст. Юго-Зап. Россіи, стор. 42.

²⁾ Чалий, стор. 30.

³⁾ Иванъ Максимовичъ Сошенко. Кієвъ, 1874. Стор. 31—43.

через годину вітер з моря, дощ, а в ночі, приморозок, а то й сніг. Така весна не могла не завдати Шевченкови ще більшої туги! вона нагадувала йому весну розквіси на його любій Україні! нагадувала „садок вишневий — коло хати“.. нагадувала Україну скуту і повиту крпацтвом!... і ще більш гнобила його та надія — велика надія, що блисне на хвилину сяєвом зорі-води і сховається, а замісць неї стоїть страшною марюкою — крпацька неволя.

Отоді саме граф Вельгорський піклував ся укупі з Жуковським і Брюловим коло льотерні... Нарешті льотерня була розіграна, зібрані гроші, і за 2500 руб. Енгельгардт продав своє право на „ревизьську душу“! 2500 р. розбили кайдани крпацтва, що сковували Шевченкові руки й голову... Тарасу Шевченку куплена була воля 22 квітня р. 1838!

Про отсю льотерню неоднакові у біографів звістки. Мартос і Петров кажуть, що „патрет Жуковського розіграно в льотерню між царською родиною“ і що Шевченко наскудно за те віддячив, (треба розуміти його поему „Сон“), а приятелі-б то його „затаїли і дійсний факт і добродійв викупу“.) А д. Чалий²⁾ додає, що „хоча патрет Жуковського дійсне розіграно між царською родиною, але Шевченко не згадав про се в своїй автобіографії не з „чорної невдячності“, як гадає Мартос, а єдине в скромности, не вважаючи за собою права говорити печатно про царські добродійства: одначе в розмовах приватних він не таїв ся з сїм фактом“.

В автобіографії Шевченко дійсне нічого про факт участі в льотерні царської родини не згадує; та тільки може, чи з тієї причини не згадує він, на яку вказує Чалий. Досі ніхто ще не подав нестемнено певних звісток про оту участь царської родини, як і про те: скільки зібрано грошей з тієї льотерні. Петров, каже, що княжна Репіна повідала, що зібрано було 10-ть тисячів, се-б то „стільки, скільки давав за Шевченка Енгельгардови отой мітичний енорал.“³⁾ Звістку сю, буде певнійш прирахувати до таких вигадок, як і той енорал. Невне тільки те, що Енгельгардови заплачено за визволення Шевченка 2500 рублів. А що до участі царської родини в льотерні, так от що написав Шевченко в своїх „Записках“:⁴⁾ „бездушному сатрапові і прибічникові царя, (се-б то шефу жандарів — графу Орлову) привиїло ся, що мене викуплено з крпацтва і виховано коштом царя, а я-б то віддячив йому тим, що

¹⁾ Вѣсти. Юго-Зап. Россіи, 1863. ст. 37. Очерки изъ исторіи украинск. литературы -- Петрова, Кієвъ 1880. ст. 36.

²⁾ Стор. 29.

³⁾ Петровъ, стор. 386

⁴⁾ Записки або журнал Т. Г. Шевченка. Львів, стор. 17.

взяв тай намалював на його карикатуру. Не тямлю звідкіль взяла ся ота дурна байка. Гадати треба, що отсю нісенітницю сплели на конфірмації“. Доки не оголошено певних фактів про оту льотерию, мусимо няги віри більш Шевченку, ніж Мартосу і Петрову, бо дійсне не можемо зрозуміти, якої будь причини, щоб не давала Тарасови навіть самому перед собою признати ся, що царська родина викупили його з крпацтва!

І так Шевченко розкутий! Шевченко не крпак! Шевченко на волі!

Як же він прийняв першу звістку про визволення?

„Раз на весні — сижу я, розповідав Сошенко Чалому та малюю; вікно було відчинене, аж ось плигає в вікно Тарас, перекидує мій малюнок „Луку — Євангелиста“, кидаєть ся до мене на шию і гукає:

— Воля! воля!

— Чи не здурів, оце ти, Тарасе? — питаю я у його, а він все гукає:

— Воля! воля!

Нічого не правдоподібного тут нема. Одначе-ж не можна пройти мовчки і повз те, що про се розповів Тарас в „Художнику“.

Льотерию справили і заплатили Енгельгардтови гроші тоді саме, коли Тарас лежав у шпиталю. Про льотерию не відав і Сошенко. 22 квітня р. 1838 приходить до его від Жуковського пидулка, щоб завтра він невідмінно прийшов до Брюлова, а в P. S.—m'ї стояло: „приведіть з собою і його“, се-б то Шевченка. Сошенко догадав ся, про що річ і кинув ся до шпиталю порадувати Шевченка; але першим разом його туди не пустили; бо було ще вельми рано, а коли він прийшовши другим разом, спитав ся поради лікаря, чи можна Шевченкови, що ще зовсім не видужав, розповісти про викуп його, так лікар вірадив, щоб радість не пошкодила одужуванню Шевченка. Сошенко послухав ся і рушив до Брюлова. Коли прийшли сюди Вельгорський і Жуковський — останній виняв з кишені і дав йому згорнений в четверо аркуш паперу. То була „відпускна“ (акт визволення на волю) видана Енгельгардтом і посвічана підписами Жуковського, Брюлова і Вельгорського. Сошенко побіжно перехрестив ся і тричі поцілував той акт!

Заким Іван Максимович дожидав видужання Тараса і мордував ся нетерплячкою порадувати його, вістка про визволення дійшла до Ширяєва, котрому сказав про се сам Енгельгардт, вимогаючи звівчення контракту. Ширяєв пішов до шпиталю і про все розповів Шевченкови. Другого дня приходить Сошенко провідати недужого Тараса. „Чи правда, що казав мені Ширяєв, що мене визволили, що...“ — спитав ся Тарас і не договорив! ринули сльози і не дали говорити.

За кілька днів Тарас ввійшов з шпиталю на квартиру до Сошенка. „Він був цілком щасливий. Восхит його переходив в тиху радість, що

усміхаєть ся... Брав ся до роботи; але робота не йшла! покладе він свій малюнок в портфель; звідтілє візьме відпускну, перечитає її, перекрестить ся, поцілує її і заплаче“.

За кільки день після виходу з шпиталю, коли Шевченкови справи путящу одежину і коли акт визволення був вже затверджений урядом так як про те прописано в законі, Сошенко пішов з Тарасом до Брюлова і з того дня, каже Тарас і в автобіографічному листу і в „Художнику¹⁾ — я став ходити до академії художеств і небавом зробив ся одним з люблєних учнів — товаришів Брюлова.

Бачимо, що з пекла крєпацтва „двері на волю“ відчинили ся Шевченкови через 24 роки і два місяці без двох день з того часу, як його мати повила у Моринцях! З Мориниць у Вильну, у Варшаву, у Петербург — от який довгий шлях мусів Тарас змїряти на своїм парубочім віку, доки вийшов на волю! А чи за огі, трохи не девять тисячів день крєпацтва, чи зазнав він хоч девять годин щасливих? Ова! смїливо можна сказати: — ні! Такі люди як Шевченко в неволі не можуть бути щасливими. Щасття в неволі, коли й зазнають, так хйба тільки самі

„Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...“

Крєпацтво не зламало великої душі і доброго серця Шевченка; але воно лишило і не могло не лишити свого слїду тяжкого. Як і в чому відбив ся сей слїд, се ми побачимо з поетичних творів Шевченка. Муза його прокинула ся те-ж в Літньому Саду і тоді саме, як товариство осьвічених людей повіяло на його душу сьвітом і волею. Бєсїда моя про се — буде в новому нарисї...

У Києві, 9 квітня 1894.

